

Błażej Cecota <https://orcid.org/0000-0002-4746-0325>
Akademia Piotrkowska
e-mail: blazej.cecota@apt.edu.pl

Prześladowania chrześcijan w Egipcie pod panowaniem arabskim w ujęciu historiografii koptyjskiej. Część II: Incydenty indywidualne

Persecution of Christians in Egypt
under Arab rule according to Coptic historiography.
Part 2: Individual incidents and accidents

Abstrakt

Jednym z najważniejszych historycznych źródeł koptyjskich, z których możemy pozyskać informacje na temat muzułmańskich prześladowań chrześcijan w państwie wczesno islamskim, jest z pewnością *Historia Patriarchów Aleksandrii*. Dzięki lekturze tego dzieła możemy przekonać się, w jak skomplikowanym położeniu znaleźli się przedstawiciele koptyjskiej hierarchii rządzącej wspólnotą pod muzułmańską władzą. Niniejszą pracę postanowiłem podzielić na dwie części. W pierwszej z nich skupiłem się na przypadkach prześladowań, które można uznać za przejaw manifestacji linii politycznej władz muzułmańskich, element ich aktywności instytucjonalnej jako przedstawicieli elit kalifatu w Egipcie. W drugiej części starałem się omówić te przypadki działań muzułmańskich administratorów, które wynikały raczej z kontekstu danej sytuacji lub cech osobowych danego urzędnika i miały zdecydowanie osobisty i indywidualny charakter, nie wynikały natomiast z rozporządzeń przysyłanych z Damaszku czy Fustatu. Należy dodać, że za ramy chronologiczne niniejszego opracowania przyjąłem okres sprawowania władzy przez urzędników umajjadzkich i abbasydzkich, od początku rządów marwanidzkiej linii pierwszej z dynastii aż po uzyskanie przez Egipt wględnej niezależności pod panowaniem Tulunidów.

Abstract

The main Coptic historical source for describing the persecution of Christians by Muslims in the early Islamic state is the *History of the Patriarchs of Alexandria*. Reading this work allows us to realize how complicated the conditions were for the representatives of the then Coptic hierarchy to operate. I decided to divide this text into two parts. The first will concern the cases of persecution, which can be considered a manifestation of the political line of the Muslim authorities, an element of the institutional activities of the representatives of the Caliphate in Egypt. The second section discusses the actions of Muslim administration officials against the Copts, which were rather the result of the situations and characters of the individual heroes of the events, rather than orders from Damascus or Fustat. It is important to note that the chronological framework of this contribution is based on the reign of the Umayyad and Abbasid governors in Egypt, from the takeover of power by the Marwanid line of the Umayyad dynasty to the relative independence of Egypt under the rule of the Tulunids.

Słowa kluczowe: historiografia koptyjska, Historia Patriarchów Aleksandrii, islamski Egipt, historia Egiptu, historia Koptów, prześladowania chrześcijan

Keywords: Coptic historiography, History of the Patriarchs of Alexandria, Islamic Egypt, history of Egypt, Coptic history, christian persecutions

W pierwszej części prezentowanego artykułu przedstawiłem obecne w *Historii Patriarchów Aleksandrii* przypadki prześladowań chrześcijan, które moglibyśmy uznać za przejawy działań osadzonych instytucjonalnie, w muzułmańskich władzach namiestniczych Egiptu. W drugiej części postaram się natomiast omówić te, które noszą znamiona wynikających nie tyle z wprowadzania systemowych ograniczeń w stosunku do chrześcijan, ale raczej z indywidualnej „pomysłowości” przejawianej przez poszczególnych, konkretnych przedstawicieli dominującej nad Egiptem muzułmańskiej mniejszości. Kolejny raz za cezurę czasową uznaję przejęcie władzy przez marwanidzką gałąź dynastii umajjadzkiej, po początek panowania Tulunidów. W analizie wykorzystałem przede wszystkim fragmenty *Historii Patriarchów Aleksandrii*. Jest to zapisany w języku arabskim zbiór żywotów poszczególnych koptyjskich patriarchów Aleksandrii, którego informacje zostały najprawdopodobniej oparte o wcześniejsze źródła biograficzne w językach greckim i koptyjskim. Bez względu na debaty dotyczące autorstwa poszczególnych części dzieła, charakter kompilacyjny możemy zaobserwować w wielu fragmentach *Historii*, w których znajdujemy opisy wydarzeń sugeru-

jące, że zostały sporządzone z pozycji bezpośredniego świadka, np. towarzyszy poszczególnych patriarchów, często ich sekretarzy¹.

Z pierwszym przypadkiem prześladowań indywidualnych o charakterze incydentalnym w interesującym nas dziele spotykamy się w opisie początków sprawowania władzy nad Egiptem przez 'Abd al-'Aziza, syna kalifa Marwana I², za pontyfikatu Jana³. Ten ostatni uchybił nowemu gubernatorowi, nie przybywając na spotkanie, kiedy 'Abd al-'Aziz przybył po raz pierwszy do Aleksandrii. Co prawda koptyjski kronikarz tłumaczy ten fakt prywatnym charakterem wizyty umajjadzkiego namiestnika oraz knowaniami przedstawicieli chalcedonitów⁴, jednak wina patriarchy wydaje się być ewidentna. By ukarać duchownego, 'Aziz wydał go swoim wojskowym i nakazał zapłacić olbrzymi okup w wysokości stu tysięcy dinarów. Dowódcą, który miał zmusić patriarchę do zebrania wspomnianej sumy, okazał się Samad, zarządzający aleksandryjską twierdzą *człowiek bez litości, twardego i pełnego zła serca*⁵. Należy podkreślić, że chociaż

¹ Szczegółowa analiza dostępnych wersji rękopiśmiennych dzieła, nawiązujących też do dotychczasowych wydań krytycznych, wraz z omówieniem zagadnień językowych – wykorzystanej odmiany języka arabskiego, a także terminów greckich i koptyjskich, przede wszystkim w kontekście autorstwa poszczególnych fragmentów kompilacji zob.: J. den Heijer, *Mawhub ibn Mansur ibn Mufarrig et l'historiographie copto-arabe. Etude sur la composition de l'Histoire des Patriarches d'Alexandrie*, Leuven 1989, s. 14-80. Tam też podstawowa bibliografia, którą znaleźć można również np. w: B. Cecota, *In hoc signo vinces – przejęcie władzy przez Abbasydów w średnio-wiecznej historiografii koptyjskiej*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2022, t. 23, z. 4, s. 69-92.

² Ojciec kalifa 'Umara II, brat kalifa 'Abd al-Malika. W dziełach muzułmańskich uznawany za przykład sprawiedliwego namiestnika. Na temat jego rządów sprawowanych w Egipcie zob. m.in.: J. Mabra, *Princely Authority in the Early Marwānid State. The Life of 'Abd al-'Azīz ibn Marwān*, Piscataway 2017, s. 119-160; H. Kennedy, *Egypt as a province in the Islamic caliphate 641-868*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, Vol. 1: *Islamic Egypt 640-1517*, ed. C.F. Petry, Cambridge 1998, s. 70-72; W. Kubiak, „*Abd al-'Aziz ibn Marwan and the early Islamic building activity and urbanism in Egypt*”, „Africana Bulletin” 1994, t. 42, s. 7-19.

³ Jan III pontyfikat sprawował w latach 680-689. Pochodził z Samannud, z Dolnego Egiptu. Znany m.in. z udanych akcji nawracania chalcedonitów oraz przebudowy katedry św. Marka w Aleksandrii i *de facto* odbudowania sanktuarium św. Menasa, zniszczonego przez Persów w 619 r. (M.N. Swanson, *The Coptic Papacy in Islamic Egypt (641-1517)*, Cairo-New York 2010, s. 6, 12). Jan był prawdopodobnie również twórcą teologicznych traktatów: John III of Samannud, Patriarch of Alexandria, *Theodore's Questions*, ed. and trans. A. van Lantschoot, [w:] „*Questions de Théodore*”. *Texte sabidique, recensions arabes et éthiopiennes*, Studi e Testi 192, Vatican 1957.

⁴ Severus of Al'Ashmunein (Hermopolis), *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria, part III: Agathon Michael I (766 AD)*, transl. and ed. B. Evetts, „*Patrologia Orientalis*” 1910, t. 5, s. 13 [dalej: HPA 3].

⁵ HPA 3, s. 14.

opis obfituje w zaprezentowane powyżej określenia, to sam Samad nie torturował Jana fizycznie (zamierzał to zrobić, został jednak powstrzymany przez ‘Azi-za i jego żonę). W kronice czytamy: *Samad powrócił do swojego pałacu i znowu wezwał Jana – zaczął straszyć, że odzieje go w żydowskie szaty, ubrudzi mu twarz popiołem i poprowadzi przez całe miasto*⁶. Chodzi tu więc raczej o możliwość poniżenia patriarchy, nie zaś zadania mu jakiegokolwiek fizycznego uszczerbku. Co więcej, kiedy koptyjski hierarcha nadal nie chciał zgodzić się na wypłacenie okupu, Samad rozpoczął negocjacje co do możliwego obniżenia żądanej sumy.

Z przykładem podobnego potraktowania patriarchy mamy do czynienia w opisie początków panowania namiestnika ‘Abd Allaha⁷, jednego z synów umajjadzkiego kalifa ‘Abd al-Malika. Zgodnie z przyjętą tradycją ówczesny patriarcha koptyjski Aleksander II⁸ miał wybrać się z kurtuazyjną wizytą do namiestnika. Ten jednak zatrzymał go, nakazując zapłacić okup w wysokości trzech tysięcy dinarów. Kronikarz nie pozostawia wątpliwości co do charakteru arestowania patriarchy: *zabrał go i oddał jednemu ze swoich dworzan, do którego powiedział: masz go upokorzyć w taki sposób, jaki sobie życzysz, aż on wypłaci*

⁶ HPA 3, s. 15-16.

⁷ Uczestnik kampanii wojennych przeciwko cesarstwu bizantyńskiemu (w latach 700 i 703), a także operacji mającej na celu stłumienie buntu ‘Abd al-Rahmana ibn Muhammada ibn al-Asz’asa w Iraku. Urzędnik – najpierw w Syrii, w dzundzie Hims, następnie od 704 r. namiestnik Egiptu. Funkcję sprawował do 709 r., kiedy to skonfliktowane z nim lokalne elity (chodziło o zabieranie stanowisk i przekazywanie ich zaufanym osobom, nie pochodzącym z Egiptu) doprowadziły do jego odwołania na podstawie oskarżeń o korupcję i zagarnięcie funduszy państwowych dla prywatnych celów. Wrócił do Syrii, jednak nie ma na jego temat więcej informacji poza dotyczącą śmierci – dożył 750 r., rewolucji abbasydzkiej, kiedy to został ukrzyżowany przez przedstawicieli nowej dynastii; zob. m.in.: R.-J. Lilie, C. Ludwig, T. Pratsch, B. Zielke, *‘Abdallāh ibn ‘Abd al-Malik (# 14)*, [w:] *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit: 1. Abteilung (641-867), Band 1: Aaron (# 1) – Georgios (# 2182)*, Berlin-Boston 1999, s. 5; H. Kennedy, *Egypt as a province*, s. 70-72; A. Borrut, *‘Abdallāh b. ‘Abd al-Malik b. Marwān*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, Three*, ed. K. Fleet, et al., http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_24680 [dostęp: 15.05.2023 r.]; C.H. Becker, *‘Abd Allāh b. ‘Abd al-Malik*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, ed. P. Bearman et al., http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0037 [dostęp: 15.05.2023 r.].

⁸ Uznawany za świętego w Kościele koptyjskim, sprawował swój pontyfikat w czasach prześladowań ze strony namiestników Walida I i Jazyda II, w latach 704-729, wybrany na patriarchę po kilkuletnim (4 lub 5 lat) wakacie na stanowisku przywódcy kościoła w Aleksandrii. Wcześniej związany z klasztorem Enaton. Zob. m.in. M.N. Swanson, *The Coptic Papacy*, s. 15-19; L.S.B. MacCoull, *The Paschal Letter of Alexander II, Patriarch of Alexandria: A Greek Defense of Coptic Theology under Arab Rule*, „Dumbarton Oaks Papers” 1990, t. 44, s. 27-40.

trzy tysiące dinarów⁹. Podobnie, jak w omawianym wcześniej fragmencie, wspomina się tutaj o prześladowaniach związanych raczej z utratą czci, nie torturami fizycznymi.

Incydentalny charakter miało także postępowanie Kurry (Kurrah)¹⁰, następcy 'Abd Allaha, wyznaczonego namiestnikiem już przez nowego kalifa – al-Walida. Kurra nie tylko zatrzymał patriarchę, wymagając od niego okupu¹¹, ale nakazał przeszukanie siedziby przywódcy Koptów i konfiskatę znajdujących się tam dóbr: *rozkazał, aby dom patriarchy został zamknięty, a wszystkie naczynia, złoto, srebro, książki i bydło skonfiskowane*¹². Skala tego procederu musiała być dość znaczna, skoro kilka lat później patriarcha tłumaczył się przed żądającym od niego wypłaty należności duchowieństwem: *bracia, widzieliście, że zostaliśmy obrabowani z całej majątności kościoła [...], tak, że zostaliśmy zmuszeni, by uczynić kielichy ze szkła i drewna zamiast złotych i srebrnych naczyń, ponieważ Kurra zrabował nam wszystko*¹³. Ostatecznie namiestnik rozkazał uwięzić patriarchę Aleksandra. Co prawda koptyjski hierarcha został wypuszczony po siedmiu dniach, jednak prześladowano go, dopóki nie zapłacił okupu w łącznej wysokości czterech tysięcy dinarów: *tak on złożył mu żelazne kajdany i rzucił do więzienia, gdzie pozostał siedem dni. Następnie zmusił go, by zapłacił trzy*

⁹ HPA 3, s. 54.

¹⁰ Kurra ibn Szarik wywodził się spośród szarifów Banu Abs, stanowiących część Kajsytów zamieszkałych w północnej Syrii, czyli Kinnasrinie oraz w Górnej Mezopotamii. W końcowych latach panowania 'Abd al-Malika został prawdopodobnie namiestnikiem Kinnasrinu lub Armenii. Po przejściu władzy przez syna 'Abd al-Malika, Walida I, był jego sekretarzem. Na stanowisku w Kinnasrinie zastąpił go brat Masrad ibn Szarik. Obydwaj byli faworytami Walida ze względu na pokrewieństwo z jego matką. W 709 r. Kurra został namiestnikiem Egiptu. Miał dokonać reformy zarządu prowincją, przeprowadzić prace budowlane w Fustacie (rekonstrukcja meczetu) oraz irygacyjne. Prowadził ożywioną korespondencję ze swoimi urzędnikami, co pozwala nam zapoznać się z jego działalnością administracyjną i czyni jednym z najbardziej znanych umajjadzkich namiestników Egiptu. Kurra zmarł, pełniąc swój urząd, w 715 r.; zob. m.in.: M. Tillier, *L'invention du cadî. La justice des musulmans, des juifs et des chrétiens aux premiers siècles de l'Islam*, Bibliothèque historique des pays d'Islam 10, Paris 2017, s. 40-65; H. Kennedy, *Egypt as a province*, s. 72-73; C.E. Bosworth, *Kurra b. Sharîk*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, ed. P. Bearman et al. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_4548 [dostęp: 15.05.2023 r.].

¹¹ HPA 3, s. 58.

¹² HPA 3, s. 60.

¹³ HPA 3, s. 61-62.

*tysiące dinarów, a wiele udręk i nędzy spadło na niego, dopóki nie zapłacono tysiąca dinarów po dwóch latach*¹⁴.

Nie był to jednak koniec problemów patriarchy z tym namiestnikiem. W jakiś czas później zwierzchnik Koptów został oskarżony o udział w procederze fałszowania monety państwowej: otoczono rezydencję patriarchy, z kolei lud miasta Aleksandrii wraz z miejskim urzędnikiem, z rozkazu Kurry, pochwycili patriarchę i jego towarzyszy: *zostali rzućeni na ziemię i bito jego towarzyszy oraz torturowano, dopóki ziemia nie spłynęła krwią. O mało nie zginęli za sprawą tych tortur*¹⁵. Warto zwrócić uwagę, że w tym przypadku muzułmanie do ukarania duchownych wykorzystali również lud Aleksandrii, który tutaj tożsamy byłby z członkami wspólnoty koptyjskiej, na co wskazuje kolejny, następujący bezpośrednio po opisanym, fragment kroniki, którego autor wspomniał o niemal powstaniu ludu i duchowieństwa Aleksandrii przeciwko patriarsze. Przyczyną buntu były natomiast kwestie finansowe¹⁶.

Do incydentalnego zatrzymania patriarchy doszło również w osiemnastym roku sprawowania władzy przez Józefa (830-849)¹⁷. Koptyjski hierarcha został uwięziony z rozkazu ówczesnego namiestnika Malika ibn Nasira al-Hadara¹⁸. Co prawda pretekstem były tutaj domniemane kontakty z Bizantyńczykami, jednakże ostatecznie w zamian za uwolnienie próbowano wymusić dość duży okup: *nakazał go uwięzić w wąskim lochu i powierzył pewnym strażom, które go pilnowały. Zapragnął zamęczyć patriarchę, aby dał mu tysiąc dinarów, kiedy patriarcha znosił te cierpienia a emir nie przestał mu grozić i w końcu nalegał na sumę czterystu dinarów. [...] Wtedy Abba Józef zapłacił czterysta dinarów,*

¹⁴ HPA 3, s. 60-61.

¹⁵ HPA 3, s. 61.

¹⁶ HPA 3, s. 61.

¹⁷ Patriarcha w latach 831-849. Wywodził się z bogatej rodziny koptyjskiej, osiągnąwszy wiek dorosły, rozdał część spadku po rodzicach i został jednym z mnichów monasteru świętego Makarego Wielkiego. Wyświęcony na kapłana przez Marka II. Po przejściu patriarchatu z pozostałego mu majątku prowadził działalność budowlaną i charytatywną w imieniu Kościoła koptyjskiego; por. M.N. Swanson, *The Coptic Papacy*, s. 36-37.

¹⁸ Malik ibn Kajdar Nasr, syn Kajdara Nasra ibn 'Abd Allaha, sprawującego funkcję namiestnika Egiptu od 832 do 834 r. Po śmierci ojca władzę nad Egiptem na kilka miesięcy przejął brat Malika, Muzaffar ibn Kajdar. Malik zasłużył się podczas kampanii w 838 r. przeciwko cesarstwu bizantyńskiemu, natomiast w lutym 839 r. został mianowany namiestnikiem Egiptu. Władzę utrzymał do początków 841 r. Rodzina wywodziła się prawdopodobnie ze wschodu imperium, z Sogdiany.

a on i jego towarzysze zostali wypuszczeni z więzienia¹⁹. Podobnie oficjalnym powodem zatrzymania patriarchy Kosmy²⁰ przez walego Aleksandrii Ahmada ibn Dinara były zamieszki podczas święta męczennika Menasa²¹, jednakże ostatecznie okazało się, że przedstawiciel muzułmańskiej władzy chciał uzyskać od hierarchy wydanie wszystkich ofiar pieniężnych zebranych podczas uroczystości²². Z uwagi na prześladowania w Aleksandrii Kosma udał się na wygnanie do

¹⁹ Severus of Al'Ashmunein (Hermopolis), *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria, Part 4: Mennas I - Joseph (849 AD)*, trans. B. Evetts, „Patrologia Orientalis” 1915, t. 10, s. 542-543 [dalej HPA 4]

²⁰ Kosma II sprawował swój pontyfikat w latach 851-858. Pochodził z Samannud, związany z klasztorem św. Makarego. Władzę na kościele, przede wszystkim jego sprawami finansowymi, oddać miał w ręce Makarego ibn Jusufa oraz Abrahama ibn Sewera, sam zaś udał się z Aleksandrii, uciekając przed prześladowaniami miejscowej administracji muzułmańskiej, do Damiry w Delcie Nilu, gdzie zajmował się wyłącznie posługą duchową. Zgodnie z tradycjami koptyjskimi do decyzji tej doszło za radą dwóch wspomnianych Koptów, którzy służyli przy namiestniku egipskim rządzącym w Fustat, dokąd Kosma udał się na zwyczajową audiencję zaraz po przejściu tronu patriarchalnego; M.N. Swanson, *The Coptic Papacy*, s. 30-31, 40; *Qadasat al-baba Qizman althaani al-baba abraabie walkhamsun*, https://st-takla.org/Saints/Coptic-Orthodox-Saints-Biography/Coptic-Saints-Story_1391.html [dostęp: 15.05.2023 r.].

²¹ Menas z Egiptu (Mina, Mena) męczennik, święty katolicki, prawosławny, ormiański i koptyjski. Według tradycji był żołnierzem armii rzymskiej, służącym w Egipcie oraz Azji Mniejszej, z której odszedł po wydaniu antychrześcijańskich edyktów Dioklecjana. Zgodnie z najbardziej rozpowszechnioną wersją pędził życie pustelnicze, jednak kilka lat później postanowił dobrowolnie doświadczyć męczeństwa poprzez publiczne wyznanie wiary, zob. m.in. P. Piwowarczyk, *Cuda św. Menasa według rękopisu IEAO copte inv. 315-3221 (Coptic Literary Manuscript ID 1770; Clavis Coptica 398)*, „Vox Patrum” 2021, t. 79, s. 523-540; idem, *Greckie i koptyjskie Męczeństwo św. Menasa. Wstęp i przekład z komentarzem*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2018, t. 51/2, s. 361-375. Jego ciało trafiło początkowo do Aleksandrii, lecz ostatecznie zostało złożone niedaleko jeziora Marjut, na Pustyni Zachodniej, gdzie wybudowano sanktuarium jego imienia, w powstałym wkrótce wokół niego ośrodku Abu Mena; J. Kościuk, *Wczesnośredniowieczna osada w Abū Minā*, Wrocław 2009, s. 14-96. Wśród pamiątek świętego Menasa należy wspomnieć o ampulkach jego imienia, rodzaju naczyń na wodę lub oleje pobrane z sanktuarium; zob. P. Szkiłdź, *Ampułki pielgrzymie jako „pamiątki” z miejsc świętych*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2018, t. XVII/3, s. 139-155; Z. Kiss, *Menas i Afrodyta. „Dewocjonalia” z sanktuarium świętego Menasa*, „Vox Patrum” 2015, t. 35, s. 231-248. Por. studium znaczenia św. Menasa dla tradycji koptyjskich: J. Różycka-Klejnowska, D. Różycki-Klejnowski, *Jezus i jego przyjaciel Menas. Specyfika ikon koptyjskich*, [w:] idem, *Sudium ikony*, Zabrze 2011, s. 396-401.

²² *History of the Patriarchs of the Egyptian Church, Known as the History of the Holy Church of Sawirus ibn al-Mukaffas, Bishop of al-Asmunin. Textes et Documents II*, eds and trans. Y. Abd al-Masih, O.H.E. Burmester, A.S. Atiya, A. Khater, Cairo 1943, [dalej: HPE II, wersja online dostępna 15.05.2023 r.: <https://sites.google.com/site/demontortoise2000/hist5-htm>], s. 3-4.

Damiry (Damirah), chrześcijańskiej miejscowości w pobliżu pierwszej stolicy muzułmańskiego Egiptu – Fustatu²³.

Za incydentalne można również uznać prześladowania ze strony człowieka zwanego w *Historii* ‘Usamą, któregoś namiestnika wyznaczonego przez kalifa Walida²⁴. Różnica polega na tym, że gubernator ten nie działał bezpośrednio przeciwko patriarsze, ale swoim zarządzeniem objął wszystkie kościoły egipskie. Jednocześnie wprowadzone przez niego prawo miało wyraźnie charakter przejściowy – zamiast nałożyć nowe podatki ‘Usama rozkazał dokonać powszechnej konfiskaty chrześcijańskich majątków: *z miłości do pieniędzy rozkazał gubernatorom, aby zabijali ludzi i przynosili mu ich pieniądze, i napisał do nich: przekazałem ci życie ludu, dlatego zbieraj całe bogactwo, które możesz, od biskupów, mnichów, kościołów i każdego spośród ludu [...] nie szanuj nikogo. Którerekolwiek miejsce odwiedzisz, splądruj je [...] wszyscy, którzy cokolwiek posiadali, bali się to pokazać, aby nie zostać poddanym torturom, a poprzez udrękę i strapienie ludzie skłonni byli sprzedać swoje własne dzieci*²⁵. Następnie zaś nałożył kolejną kontrybucję: *zebrał zwierzchników mnichów i torturował ich oraz żądał dinara od każdego z nich, mówiąc: jeśli nie zapłacicie, zniszczę kościoły i zrujnuję je, a was uczynię sługami na pokładach okrętów naszej floty*²⁶. Do ogłoszenia dodatkowych kontrybucji doszło najprawdopodobniej także za sprawą namiestnika ‘Abd al-Malika ibn Musy²⁷, wyznaczonego w czasach Marwana II: *wyznaczono*

²³ HPE II, s. 4.

²⁴ Trudno stwierdzić kogo miał na myśli autor tego fragmentu *Historii*. Następcą Kurry na stanowisku egipskiego namiestnika był ‘Abd al-Malik ibn Rifa’a al-Fahmi, który od 710 r. sprawował funkcję sahiba szurty (osobistej straży) namiestnika (przejął tę funkcję po swoim ojcu). Ibn Rifa’a reprezentował społeczność Arabów osiadłych w Egipcie, został pierwszym namiestnikiem w historii, który był przedstawicielem tych środowisk – wcześniejsi zarządcy zawsze wywodzili się z kręgów dworskich lub rodzinnych Umajjadów. Będąc urzędnikiem administracji Kurry, właściwie kontynuował jego politykę, niemniej w źródłach koptyjskich stał się synonimem ucisku fiskalnego, zapamiętany został również jako twórca polityki paszportowej, utrudniającej mieszkańcom Egiptu migrację i handel. Funkcję stracił w 717 r. w wyniku przejścia władzy w kalifacie przez ‘Umara II, zastąpił go Ajjub ibn Szurabil, który również reprezentował kręgi elit lokalnych, nie zaś dworskich; por. H. Kennedy, *Egypt as a province*, s. 73.

²⁵ HPA 3, s. 68-69.

²⁶ HPA 3, s. 70-71.

²⁷ Wnuk Musy ibn Nusajra, zdobywcy Afryki Północnej i Andaluzji. Początkowo służył w administracji finansowej Egiptu, następnie wybrany przez Marwana II na namiestnika (w grudniu 749 r.) został tym samym ostatnim przedstawicielem Umajjadów w tej prowincji. W tym istotnym momencie rozpadu kalifatu umajjadzkiego toczył walki z wybuchającymi w Egipcie powstaniami. Buntowników koptyjskich starał się rozbić, natomiast z ruchami

człowieka imieniem *Abd al-Malik* [...] gubernator bardzo nienawidził chrześcijan, a był nadzwyczaj dumny, spowodował wiele problemów ludowi Egiptu i powiększył zaniepokojenie w kraju, zabierając na korzyść Marwana złoto, srebro, miedź i żelazo oraz wszystko, co mógł znaleźć²⁸.

Czasami muzułmańscy namiestnicy nakładali kontrybucję jako formę grzywny za domniemane naruszenie porządku prawnego. Stało się tak za czasów pontyfikatu Jana IV (775-799)²⁹, który musiał uiścić dość znaczną sumę za rzekome zajęcie budynków administracji Egiptu na potrzeby kościelne, o co oskarżyli go przedstawiciele chalcedonitów³⁰.

Ze wspomnianym już gubernatorem *Abd al-Malikiem* ibn Musą związany jest jeden z najbardziej rozbudowanych opisów prześladowań, jakie stały się udziałem patriarchy Michała i grupy wysokich hierarchów Kościoła koptyjskiego, m.in. Mojżesza, biskupa Wasim oraz Teodora, biskupa Fustat. *Abd al-Malik* uwięził ich, by uzyskać spłatę nałożonych kontrybucji: *kiedy przybyliśmy przed Abd al-Malika, zażądał od nas tego, czego nie mogliśmy zapłacić i dlatego rozkazał, byśmy zostali wrzuceni do więzienia, a wielki blok drewna przymocowano do nóg patriarchy i ciężki żelazny kotnierz do jego karku. Nie było tam zaś nikogo oprócz Abby Mojżesza, biskupa Wasim, Abby Teodora, biskupa Misr i Abby Eliasza Pawła, duchowego syna Abby Mojżesza*³¹. Należy dodać, że przyczyną prześladowań były tutaj przede wszystkim kwestie finansowe, nie zaś religijne, gdyż podobnemu ograniczeniu wolności podlegli sekretarze zarządu prowincji oraz administratorzy miast, także muzułmanie: *wtedy Abd al-Malik zebrał wodzów*

proabbasydzkimi podjął negocjacje. To ostatnie posunięcie uratowało go przed śmiercią, kiedy armie Saliha ibn Alego oraz Abu Auna dopadły Marwana II w sierpniu 750 r. *Abd al-Malik* ibn Marwan ibn Musa ibn Nusajr wraz ze swoim bratem Mu'awiją przyłączyli się do dworu Saliha ibn Alego, nowego namiestnika Egiptu z ramienia Abbasydów. Należy dodać, że tej dwuznacznej postawy nie zapowiadało wcześniejsze oddanie *Abd al-Malika* sprawom Umajjadów, szczególnie w kontekście bardzo skrupulatnego realizowania polityki podatkowej; K. Morimoto, *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period*, Dohosha 1981, s. 147-148.

²⁸ HPA 3, s. 118-119.

²⁹ Jan IV wywodził z klasztoru św. Makarego, gdzie patriarcha Michał powierzył mu zajmowanie się kwestiami finansowanymi i zarządzanie majątkiem zgromadzenia. Jan miał być zarządcą spraw finansowych najważniejszego ośrodka pielgrzymkowego Kościoła koptyjskiego – sanktuarium św. Menasa. Umiejętności związane z zarządzaniem finansami pomogły mu z pewnością podczas pontyfikatu, kiedy to pomógł wielu mieszkańcom Egiptu przetrwać okresy głodu dzięki rozwiniętej działalności charytatywnej. Na temat Jana zob. M.N. Swanson, *The Coptic Papacy*, s. 30.

³⁰ HPA 4, s. 389.

³¹ HPA 3, s. 134-135.

swojej armii w Misr i uwięził ich na siedem dni, zamknął również sekretarzy, zarządców miast oraz dziedzin, żądając od nich wysłania ksiąg i zapłacenia tego co byli winni³². Podobnie, opisane w kronice wyburzenie i rabunek niektórych klasztorów dokonane podczas odwrotu Marwana do Egiptu należy rozpatrywać w kontekście prowadzonej przez niego taktyki „spalonej ziemi”, od której ucierpiało także wiele muzułmańskich miast i przedstawiciele administracji cywilnej, wówczas reprezentujący już także wyznawców Allaha: *wtedy Marwan przybył do skarbu publicznego w Damaszku, który był stolicą Umajjadów i zabrał wiele pieniędzy, klejnotów i skarbów, a resztę spalił. Poszedł dalej, czyniąc w ten sposób, dopóki nie spustoszył ogniem siedmiu prowincji*³³. Prześladowania powtarzały się także w kolejnych etapach wojny domowej prowadzonej przez Marwana. Po zdobyciu Syrii przez Abbasydów Marwan miał zawezwać wojska, które prowadziły nieudaną kampanię przeciwko koptyjskim Baszmuritom³⁴, dodając rozkaz następującej treści: *przybądźcie do mnie szybko, ponieważ was potrzebuję. I splądrujcie każde miasto, do którego dotrzecie i zabijcie mieszkańców*³⁵. Z relacji zawartej w *Historii* można by domniemywać, że zalecenia te zostały wypełnione dość dokładnie: *wtedy ci niegodziwcy pomaszzerowali do Górnego Egiptu i zabili*

³² HPA 3, s. 134. W samym więzieniu patriarcha Michał przebywał z setkami osób, wśród których byli zarówno chrześcijanie, jak i muzułmanie, a także, jak szczególnie podkreśla autor kroniki, Berberzy; HPA, 3, s. 135.

³³ HPA 3, s. 154.

³⁴ Baszmurici to uczestnicy serii koptyjskich powstań przeciwko arabskiej administracji Egiptu, które wybuchały regularnie w regionie Baszmur, w Delcie Nilu. Buntów takich było co najmniej kilka w VIII w. (712, 720, 749, 767), skończyły się one po klęsce największego z nich, w latach 831-832; zob. więcej: M. Wissa, *The Last Revolt of Bashmur (831 A.D.) in Coptic and Syriac Historiography*, [w:] *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone. Aspects of mobility between Africa, Asia and Europe 300-1500*, ed. J. Preiser-Kapeller, L. Reinfandt, Y. Stouraitis, Leiden 2020, s. 247-260; F. Feder, *The Bashmurite Revolts in the Delta and the „Bashmuric Dialect”*, [w:] *Christianity and Monasticism in Northern Egypt. Beni Suef, Giza, Cairo and the Nile Delta*, ed. G. Gabra, H. N. Takla, Cairo 2017, s. 33-36; M. Wissa, *Yusab of Alexandria, Dionysius of Tel-Mabre, Al-Ma'mun of Baghdad, the Bashmurites and the Narrative of the Last Rebellion in Abbasid Egypt: Re-considering Coptic and Syriac Historiography*, [w:] *Coptic Society. Literature and Religion from the Late Antiquity to Modern Times. Proceedings of the Tenth International Congress of Coptic Studies. Rome, September 17th-22nd 2012*, Louvain 2016, s. 1045-1062; K. Ohta, *The Coptic Church and Coptic Communities in the Reign of al-Ma'mun. A Study of the Social Context of the Bashmuric Revolt*, „Annals of the Japan Association for Middle East Studies” 2004, t. 19.2, s. 87-116; G. Gabra, *The Revolts of the Bashmuric Copts in the Eighth and Ninth Centuries*, [in:] *Die koptische Kirche in den ersten drei islamischen Jahrhunderten*, ed. W. Beltz, Halle-Wittenberg 2003, s. 111-119.

³⁵ HPA 3, s. 162.

wielu urzędników, zabrali ich dobra i wzięli do niewoli żony, służących i dzieci. Spalili klasztory mnichów i wprowadzili zakonnice³⁶.

Drugi raz do niewoli patriarcha Michał dostał się po zdobyciu przez wojska Marwana Aleksandrii. Uwięziony wraz z nim został również przywódca chalcedonitów, patriarcha Kosma³⁷. Jednakże celem zdobywcy miasta, Kazuary³⁸, nie było odseparowanie przywódców religijnych od wyznawców, ale po raz kolejny uzyskanie okupu: *Abba Michał został pochwycony i Kazuara powiedział do niego: Jakim sposobem pozwalasz swoim dzieciom, chrześcijanom, by walczyli przeciwko nam. Miał na myśli Baszmuritów. Strofował patriarchę wieloma słowami i żądał od niego pieniędzy. Ponieważ jednak Abba Michał nie miał niczego, wrzucił go do więzienia i umocował masę żelaza u jego stóp. [...]. Wtedy Kazuara pochwycił również Kosmę, patriarchę melkitów, i włożył jego stopy w dyby, razem ze stopami naszego ojca i patriarchy. Jednak po pięciu dniach, Kosma ściągnął od swojej wspólnoty i kościoła sumę tysiąca dinarów i zapłacił je Kazuarze, skutkiem czego wypuścił go³⁹. W związku z tym, że Michał nie zapłacił żądanej sumy, został dotkliwie pobity⁴⁰. Planowano go też zabić⁴¹. Patriarcha, wraz z towarzyszami, wśród których był najprawdopodobniej autor tego fragmentu kroniki, pozostali w niewoli dowódców Marwana, dzieląc losy armii wycofującej się przed Abbasydami. Nieraz też hierarchę spotykały upokorzenia, nasilające się w miarę coraz większych niepowodzeń umajjadzkich wojsk⁴². Ostatecznie*

³⁶ HPA 3, s. 162-163.

³⁷ Kosma I został greckim patriarchą Aleksandrii około roku 742 i był to pierwszy chalcedoński hierarcha o tym statusie w Egipcie od podboju. Władzę sprawował do swojej śmierci w 768 r. Warto pamiętać, że przedstawione w *Historii Patriarchów Aleksandryjskich* opowieści dotyczące Kosmy nie wydają się wiarygodne, wręcz przeciwnie, prawdopodobnym jest, że egipcscy namiestnicy faworyzowali w sporach o poszczególne kościoły hierarchię koptyjską; K. Kościelniak, *Grecy i Arabowie Historia Kościoła melkickiego (katolickiego) na ziemiach zdobytych przez muzułmanów (634-1516)*, Kraków 2004, s. 96-99.

³⁸ Miał to być emir i wódz Marwana, nazwany w *Historii* „dziką bestią”: HPA 3, s. 159-160.

³⁹ HPA 3, s. 160-161.

⁴⁰ HPA 3, s. 161.

⁴¹ Został jednak przy życiu, gdyż Kazuara liczył na wykorzystanie go w negocjacjach ze zbuntowanymi Baszmuritami, zob. HPA 3, s. 162.

⁴² Np.: HPA 3, s. 167: *tymczasem zobaczyliśmy płomienie wznoszące się od Al-Fustat i zostaliśmy powiadomieni o tym, że Marwan podpałił magazyny z zaopatrzeniem, bawełną, słomą i zapasami jęczmienia. Kiedy żołnierze dowiedzieli się o tym, strapili się bardzo i krzyčzeli na nas z wielkim oburzeniem; HPA 3, s. 170-171: *kiedy Marwan rozbił obóz [...] nakazał, abyśmy stanęli przed nim, ponieważ był pełen złości i gniewu przeciwko nam z powodu tego, co Hausara powiedział mu o nas. Jak wielki był smutek i niepokój, który spadł na nas w tej godzinie!**

hierarchowie zostali sprowadzeni przed oblicze kalifa. W czasie przesłuchania doszło do pobicia Mojżesza, biskupa Wasim: *Abba Mojżesz został rzucony na kolana, podnieśli jego stopy i bili mosiężnymi pałkami po bokach i karku, mówiąc do niego: oddaj nam pieniądze a wypuścimy cię*⁴³. Upokorzono również samego patriarchę: *wtedy Marwan nakazał urzędnikom, którzy go trzymali, aby rozciągnęli jego ręce i wyszarpali włosy jego brody z policzków*⁴⁴.

Dwukrotnie z rozkazu Marwana hierarchowie zostali pozostawieni na słońcu w oczekiwaniu na prawdopodobny wyrok śmierci⁴⁵. Ostatecznie kalif zdecydował, że hierarchowie powrócą do więzienia i zostaną zakuci w *drewno i żelazo*⁴⁶. Kronikarz uznał za stosowne podkreślić szczególnie trudne warunki, w jakich przetrzymywani byli przedstawiciele Kościoła koptyjskiego: *przymocowali stopy każdego z naszej jedenastki masą żelaza, nadzwyczaj ciężkiego [...] i ułożyli nas za trojgiem drewnianych drzwi bez światła lub powietrza, czy też możliwości odpoczynku [...] ściśnięto nas w wąskiej przestrzeni [...], tak że prawie umarliśmy od tłoku*⁴⁷. Po klęsce armii Marwana, Umajjadzi chcieli spalić więzienie, w którym przebywali koptyjscy hierarchowie. Ostatecznie nie doszło do tego, natomiast kronikarz uznał za stosowne wspomnieć, że z zamknięcia wyzwalał ich również muzułmanie, który eskortowali duchownych do kościoła św. Piotra w Gizie⁴⁸. Areszt spotkał też kolejnego patriarchę, Mennasa⁴⁹ – według kronikarza – na wniosek uzurpatora na tronie aleksandryjskim, Piotra, popieranego przez Abbasydów. Do więzienia trafiła wówczas dość znaczna liczba biskupów, zebranych na synodzie w Fustacie⁵⁰.

⁴³ HPA 3, s. 172.

⁴⁴ HPA 3, s. 173.

⁴⁵ Motyw ten pojawia się w następujących fragmentach: HPA 3, s. 175: *W ten sposób pozostaliśmy resztę tego dnia na brzegu rzeki, wystawionym na słońce, w konsekwencji rozkazu, który dał żołnierzom kalif, myślałem, że mój ojciec [wspominany już Mojżesz, biskup Wasim – B.C.] nie przeżyje do zachodu słońca po surowych mękach*; HPA 3, s. 176-177: *książe nakazał [patriarsze Michałowi – B.C.] stać przed sobą cały dzień przez dziesięć godzin [...]. Było nas w tym dniu dziesięciu, oprócz ojca patriarchy Abby Michała, a Jazyd postawił nad każdym z nas trzech żołnierzy, którzy ciemiężyli nas znacznie. Wtedy, gdy płonęło słońce, dowódca przygotował dla nas różne narzędzia tortur, ponieważ nie mogli zgodzić się co do rodzaju śmierci od której mieliśmy cierpieć.*

⁴⁶ HPA 3, s. 179.

⁴⁷ HPA 3, s. 180.

⁴⁸ HPA 3, s. 184-185.

⁴⁹ HPA 4, s. 370. Mina I, jego pontyfikat trwał od roku 767 do 776 r., zob.: M.N. Swanson, *The Coptic Papacy*, s. 29, 36-38.

⁵⁰ HPA 4, s. 371-372. To miał być zbuntowany koptyjski mnich, który wkradł się w łaski abbasydzkiego kalifa al-Mansura (wcześniej zdobywając zaufanie patriarchy Antiochii) i *de*

Wobec patriarchy Michała użyto groźby zabójstwa, natomiast jednego z jego następców z lat trzydziestych IX w. zgodnie z przekazem *Historii* próbowano zabić. Wobec fałszywych oskarżeń o zdradę i podżeganie do buntu Baszmuritów, Al-Afszin⁵¹, wódz wyznaczony przez Al-Ma'muna, by zdławić tę rebelię, miał wysłać po Józefa swojego brata z rozkazem stracenia patriarchy. Rzecz skończyła się na poważnym zranieniu koptyjskiego hierarchy w głowę. Należy podkreślić, że po raz kolejny przekaz ma charakter przypowieści ukazującej wyjątkową opiekę Bożą sprawowaną nad przywódcami egipskiego kościoła monofizycznego⁵², jednakże samą ewentualność wydania podobnego rozkazu można uznać za prawdopodobną⁵³. Ten sam patriarcha wycierpiał również wiele za przyczyną Muhammada ibn 'Abd Allaha, ówczesnego sędziego Misru, który: *uparł się w swoim szaleństwie i bezczelności przeciwko ludziom ortodoksji i innym społecznościom chrześcijańskim i przysięgał przeciwko Chrystusowi. Zgodnie ze swoim charakterem rozpoczął kilkakrotnie procesy przeciwko ojcu patriarsze*⁵⁴.

Należy dodać, że koptyjscy autorzy *Historii* mieli świadomość, iż prześladowania polegające na tymczasowym uwięzieniu wysokich rangą hierarchów muzułmanie stosowali również w innych prowincjach kalifatu. Dobrym przykładem jest tutaj zatrzymanie patriarchy Antiochii Grzegorza, dokonane z rozkazu kalifa Abu Dża'fara al-Mansura: *przybył do nas chalcedonita imieniem Grzegorz, który był dobrym człowiekiem i przyjął wiarę ortodoksyjną. Więc wybór synodu padł na niego i uczynili go patriarchą Antiochii. Jednak, w krótkim czasie po ustanowieniu go tam, został zaatakowany przez biskupa imieniem Abba Dawid, którego matka była opiekunką Abu Dża'fara al-Mansura, księcia muzułmanów. [...] książe aresztował Grzegorza i zakął go w żelazo i drzewo, i wrzucił go do*

facto przyjął islam, jednocześnie próbując odgrywać decydującą rolę w hierarchii patriarchatu Aleksandrii; M.N. Swanson, *The Coptic Papacy*, s. 36-38.

⁵¹ Chajdar ibn Kawus al-Afszin wywodzący się z sogdyjskiego księstwa Osrušana, wódz abbasydzki irańskiego pochodzenia, zasłużony jako ten, który stłumił powstanie Baszmuritów w Egipcie (831-833), Chirramitów Babaka w północno-zachodniej Persji, dowodził także podczas wyprawy przeciwko cesarstwu bizantyńskiemu w 838 r., zakończonej zdobyciem Amorium, ostatecznie stracony w wyniku walk o wpływy w Persji z rozkazu kalifa al-Mu'tasima w 841 r.; zob. wraz z bibliografią: C.E. Bosworth, *Afsin*, [w:] *Encyclopedia Iranica*, 1/6, s. 589-591; <http://www.iranicaonline.org/articles/afsin-princely-title> [dostęp: 15.05.2023 r.].

⁵² Brat Al-Afszina miał podjąć dwukrotnie próbę zgładzenia patriarchy. Po raz pierwszy nie trafił w niego mieczem, rozbijając głównie o jedną z marmurowych kolumn w kościele, za drugim razem nóż muzułmanina zaplątał się w szaty Józefa, nie czyniąc mu szkody.

⁵³ Całość tej obszernej relacji: HPA 4, s. 497-500.

⁵⁴ HPA 4, s. 523.

więzienia w ósmym roku jego rządów. I od tego czasu żaden list synodalny nie dotarł do nas i żaden taki list nie wyszedł od nas⁵⁵. Co ciekawe, kronikarz wspominał też o podobnym incydencie w Konstantynopolu, nie rozróżniając pomiędzy działaniami chrześcijańskich cesarzy i muzułmańskich kalifów: *teraz opowiem wam dziwną historię patriarchy Konstantynopola i księcia oraz chalcedonitów, w 480 roku Męczenników. Był człowiek wysokiej rangi w Konstantynopolu, imieniem Filip, którego patriarcha przekonał, by zaatakował księcia, mówiąc: Jeżeli będziesz walczyć z nim, pokonasz go i weźmiesz w posiadanie władzę. Ale kiedy informacje te przyszły do księcia, wygnał patriarchę do odległego miasta, gdzie został rzucony do wąskiego lochu, natomiast inny został uczyniony patriarchą. Teraz książę popełnił czyny, których nie przystoi opisywać i usunął obrazy z kościołów. I opisałem to wam dlatego tylko, aby te rzeczy były wam ogólnie znane i nie miały miejsca tylko w Antiochii, ale w całym imperium. **W ten sposób obydwa patriarchowie Konstantynopola i Antiochii zostali uwięzieni w tym samym czasie**⁵⁶. Do ponownego uwięzienia antiocheńskiego hierarchy doszło kilkanaście lat później, około 775 r. Patriarcha został aresztowany za nawiązanie kontaktów z Janem IV, nowym zwierzchnikiem kościoła aleksandryjskiego. Tym razem, według koptyjskiego kronikarza, Grzegorz przebywał w odosobnieniu dziesięć lat⁵⁷. W *Historii* wspomina się również losy patriarchy Dionizego, sprawującego swą godność w latach trzydziestych IX w., który po śmierci kalifa al-Ma'muna musiał udać się na czasowe wygnanie w obawie o swoje życie⁵⁸.*

Innym przykładem prześladowań incydentalnych było publiczne wyszydzenie i lżenie chrześcijańskich świętości. Przykład takiego postępowania odnajdujemy we fragmencie dotyczącym działalności wspomnianego już w pierwszej części artykułu Al-Asbagha⁵⁹, syna namiestnika 'Abd al-'Aziza. Do przykrego incydentu doszło w jednym z klasztorów w Hulwanie, w wielkanocną sobotę. Właśnie tego dnia świątynię nawiedził Al-Asbagh. Tam też, w obecności wiernych i biskupów, syn namiestnika znieważył jeden z obrazów Matki Bożej

⁵⁵ HPA 3, s. 213-214.

⁵⁶ HPA 3, s. 214.

⁵⁷ HPA 4, s. 382.

⁵⁸ HPA 4, s. 496.

⁵⁹ Urodzony z niewolnej najstarszy syn 'Abd al-'Aziza był prawdopodobnie uznawany przez namiestnika za jego naturalnego następcę, tak w starszeństwie rodowym, jak i na urzędzie państwowym. Ojciec miał powierzyć al-Asbaghowi zarząd Aleksandrią, a podczas swojego wyjazdu do Syrii w 695 r. całym Egipcie, niestety, al-Asbagh zmarł kilka miesięcy przed śmiercią 'Abd al-'Aziza; zob. H. Kennedy, *Egypt as a province*, s. 71-72.

i publicznie podważył boskość Chrystusa⁶⁰. Do podobnego wydarzenia doszło również za następcy ‘Abd al-‘Aziza, ‘Abd Allaha ibn ‘Abd al-Malika, który miał zgromadzić pewnego dnia najważniejszych przedstawicieli duchownych i świeckich społeczności koptyjskiej i zwrócić się do nich w następujących słowach: *Jesteście dla mnie jak Rzymianie, a jeśli człowiek zabije jednego z was, Bóg mu wybaczy, ponieważ jesteście wrogami Boga*⁶¹.

Do innej interesującej próby upokorzenia doszło w czasach namiestnictwa sprawowanego według autora tego fragmentu *Historii* przez *Al-Kasima*, syna ‘Ubajdy Allaha⁶². Zgodnie z przekazem kroniki *Kasim* miał, wraz z jedną ze swoich niewolnic, wjechać konno do kościoła w klasztorze św. Sinutiusza, za co doznał specyficznej kary zapowiedzianej przez witających go gospodarzy miejsca: *kościół był bardzo duży i wystarczająco obszerny, aby pomieścić tysiące ludzi. Kiedy dotarł do środka kościoła, nadal jadąc, klacz, na której jechała niewolnica upadła na ziemię przez moc Boga a niewolnica zginęła na miejscu, zarówno ona jak i koń, który był pod nią*⁶³. Nie ulega wątpliwości, że głównym celem przedstawienia powyższej historii było pouczenie czytelników o Bożej opiece nad chrześcijanami. Wspomniany sposób upokorzenia pojawia się również

⁶⁰ HPA 3, s. 52.

⁶¹ HPA 3, s. 55.

⁶² ‘Ubajda Allah ibn al-Habhaba od 724 r. sprawował w Egipcie funkcję sahiba al-charadżu, czyli zarządcy podatkowego. W tym czasie namiestnikiem Egiptu był Al-Hurr ibn Jusuf, jednakże odpowiadał jedynie za kwestie bezpieczeństwa. ‘Ubajda zaś niezależnie miał zarządzać kwestiami finansowymi. Rok później ‘Ubajda dokonał podniesienia podatków, z kolei lokalnych urzędników podatkowych zastąpił sprowadzonymi przez siebie Arabami. W latach 725-726 w związku z tym doszło do buntu Koptów, krwawo stłumionego przez wojska dowodzone przez poborcę. Zauważając problemy z lokalnymi elitami arabskimi, ‘Ubajda namówił Hiszama do przeniesienia do prowincji kontyngentów wojskowych z Syrii i Arabii; por. H. Kennedy, *Egypt as a province*, s. 74-75. W 734 r. ‘Ubajda Allah ibn al-Habhab został przez Hiszama przeniesiony z funkcji urzędnika odpowiedzialnego za kwestie finansowe w Egipcie na stanowisko namiestnika Ifrikiji. Jego energiczne rządy, które zaowocowały m.in. wyprawami na Sycylię czy do Prowansji zakończyły się ze względu na surową politykę fiskalną, która była jedną z głównych przyczyn rebelii plemion berberyjskich, którym udało się pokonać wojska ‘Ubajdy w tzw. bitwie szlacheckich w dolinie Szalaf w 740 r. Po tej bitwie Hiszam odwołał ‘Ubajdę ze stanowiska. W Egipcie natomiast władzę przejął najpierw ‘Abd ar-Rahman ibn Chalid al-Fahmi, ale po porażkach z Bizantyńczykami, którzy zorganizowali w 736 r. atak na Egipt od strony morza, został szybko odwołany przez Hiszama i zastąpiony przez Hanzala ibn Safwana al-Kalbiego (sprawującego już wcześniej namiestnictwo w latach 721-724, w imieniu kalifa Jazyda II). Urząd ten pełnił przez pięć lat, do 742 r., kiedy to został namiestnikiem Ifrikiji. Być może wspominając Al-Kasima, autor kroniki miał więc na myśli jednego z urzędników fiskalnych w Egipcie.

⁶³ HPA 3, s. 95-96.

w innych przekazach źródłowych, dotyczących zachowania muzułmanów wobec chrześcijańskich świętości⁶⁴. Do dość podobnego incydentu, opisanego w *Historii*, miało dojść również za czasów namiestnika Malika ibn Nasira al-Hadara⁶⁵: *wypędził patriarchę, przyprowadził swoje niewolnice i jadł, i pił tam z nimi, i spoczął w tej izbie, która była pełna kadzidła i słodkich perfum pochodzących z modlitw świętego patriarchy. Dlatego święty ojciec, widząc to, był zasmucony i płakał wiele, powtarzając słowa proroka Dawida z Psalmu 78: O Boże, poganie weszli do twojego dziedzictwa i bezczeszczą twoją świętą świątynię. Gdy ten człowiek dokonał tych niegodziwości bez strachu, odszedł i powrócił do swojego domu. A Bóg, sprawca cudów we wszystkich czasach, wziął zemstę na nim, ponieważ został zaatakowany przez ból w swoich wnętrznościach i szybko zbliżył się do śmierci*⁶⁶.

Charakter pouczenia występuje również w historii przytoczonej w opisie panowania ‘Abd al-Malika, egipskiego namiestnika Marwana II, którą warto zacytować: *Odbywało się tam zgromadzenie ortodoksyjne w Kościele Naszej Marii Panny, około dziesięciu tysięcy osób. I młody muzułmanin zobaczył, namalowany na ścianie, obraz Chrystusa Pana na Krzyżu, kiedy to żołnierz przebija włócznią jego bok. Więc powiedział do chrześcijan, kuszając ich: Kim jest człowiek na Krzyżu? Odpowiedzieli: To jest znak naszego Boga Chrystusa, który umarł na Krzyżu za zbawienie świata. Wtedy młody człowiek wziął pręt, wszedł na wyższą galerię i przebił obraz z innej strony, mianowicie z lewej, kpiąc i bluźniąc z chrześcijańskich słów. A natychmiast ciało młodego mężczyzny zostało rozciągnięte, jak gdyby został ukrzyżowany, na podobieństwo obrazu, który przebił i poczuł wielki ból, jak gdyby został przebity z boku w ten sam sposób a jego ręce zostały przygwożdżone do pręta, którym przebijał i żaden człowiek nie mógł wyjąć go z jego dłoni a on pozostał po środku zgromadzenia, pomiędzy niebem i ziemią. Tak pozostał cały dzień, krzycząc głośno [...] Jednak ten młody człowiek nie mógł zejść z miejsca, gdzie był, aż jeden z muzułmanów powiedział do niego: Zaprawdę, chyba będzie*

⁶⁴ Podobne wyobrażenie podległości Konstantynopola wobec Arabów znalazło się w opisach legendarnego wjazdu Mu’awiji ibn ‘Abd al-Malika do stolicy cesarstwa; zob.: M. Canard, *Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l’histoire et dans la légende*, „Journal Asiatique” 1926, t. 208, s. 61-121.

⁶⁵ Malik ibn Kajdar Nasr. Syn Kajdara Nasra ibn ‘Abd Allaha, sprawującego funkcję namiestnika Egiptu od 832 do 834 r. Po śmierci ojca władzę nad Egiptem na kilka miesięcy przejął brat Malika, Muzaffar ibn Kajdar. Malik zasłużył się podczas kampanii w 838 r. przeciwko cesarstwu bizantyńskiemu, a w lutym 839 r. został mianowany namiestnikiem Egiptu. Władzę utrzymał do początków 841 r. Rodzina wywodziła się prawdopodobnie ze wschodu imperium, z Sogdiany.

⁶⁶ HPA 4, s. 541-542.

musiał wyznać wiarę chrześcijan i powiedzieć, że ten obraz jest na podobieństwo Chrystusa, Syna Boga i potwierdzić ich wyznanie, i uwierzyć jak oni, gdyż inaczej nigdy nie pozwoli ci zejść. Wtedy przyjął słowa muzułmanina, wyznał, że to był obraz Chrystusa i powiedział: Jestem chrześcijaninem i umrę w religii Chrystusa. Po wyznaniu wiary zszedł w środek zgromadzenia i odszedł do klasztoru, gdzie został ochrzczony⁶⁷. Pamiętając o charakterze tej przypowieści, należy zachować daleko idącą ostrożność przed uznaniem także pierwszej części relacji za wiarygodną. Wydaje się być ona jedynie swoistym zagajeniem do dalszego wykładu ukazującego zwycięstwo chrześcijan nad muzułmanami. Choć nie możemy wykluczyć, że podobny akt profanacji świętych wizerunków mógł mieć miejsce. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że sam autor kroniki uznaje takie wydarzenia za wyjątkowe, dlatego też możemy uznać, że ten rodzaj prześladowań nie był zbyt częsty ani nie uzyskiwał szczególnego poparcia ze strony władz.

Upokorzenie patriarchy Józefa (830-849) było z pewnością jednym z celów sprokurowania innego incydentu przez sędziego Misru Muhammada ibn 'Abd Allaha. Jest to jednocześnie najprawdopodobniej jedyny przykład przymusowego nawrócenia chrześcijan na islam, dokonanego bezpośrednio, nie zaś za pomocą środków instytucjonalnych (takich jak obniżenie podatków, opisane w pierwszej części niniejszego tekstu, powodujące dobrowolną konwersję). Interesujący fragment przedstawia działania wspomnianego kadiego, który postanowił zabrać od patriarchy młodych pomocników, wysłanych na nauki do Aleksandrii przez przedstawicieli Kościoła koptyjskiego, m.in. z biskupstw etiopskich i nubijskich: *dał rozkazy, aby młodzi zostali zabrani, kiedy patriarcha tam był i zastraszał ich, aby uznali siebie za muzułmanów w obecności patriarchy, chociaż ten próbował utrzymać ich w wierze chrześcijańskiej. [...]* sędzia powiedział do ojca: *Nie będzie już porozumiewania się pomiędzy tobą a tymi młodymi, ponieważ oni zostaną muzułmanami. [...]* Następnie sędzia wydał rozkazy, *aby chłopcy zostali rozdzieleni i odpowiednio do tego muzułmanie podzielili ich między sobą*⁶⁸. Po pewnym czasie doszło do drugiego spotkania, podczas którego koptyjski hierarcha miał zostać dotkliwie pobity⁶⁹. Warto jednocześnie dodać, że sędzia będący przyczyną utrapień patriarchy miał zostać ukarany przez Jakuba ibn Ibrahima, wysłannika ówczesnego kalifa Mu'tasima (842-847)⁷⁰.

⁶⁷ HPA 3, s. 149-150.

⁶⁸ HPA 4, s. 527-530.

⁶⁹ HPA 4, s. 536-537.

⁷⁰ HPA 4, s. 545-546.

Czasem prześladowanie nosiło charakter procederu rozbójniczego. Spotykamy się z nim na przykładzie historii członka wspólnoty klasztoru św. Makarego w Wadi Haibib, niejakiego Jana. Jak podaje kronikarz człowiek ten był trzykrotnie porywany i więziony przez Berberów, którzy traktowali go jak niewolnika i poddali licznym torturom⁷¹. Trudno jednak stwierdzić, czy w tym miejscu mamy do czynienia z tekstem opisującym Berberów z początku VIII w., wśród których islam nie zapuścił jeszcze dość głębokich korzeni i jak można traktować tę wzmiankę – jako świadczącą o prześladowaniach ze względów religijnych, czy raczej wynikających z koczowniczego trybu życia tych plemion⁷². Niemniej jednak jak muzułmanie traktowali czasem chrześcijan ukazuje inna historia z tego okresu, która miała wydarzyć się w czasie sprawowania urzędu namiestniczego przez wspomnianego już Kasima, syna ‘Ubajdy Allaha. Podczas wizyty gubernatora w klasztorze św. Sinutiusza, Rajan ibn ‘Abd al-‘Aziz, jeden z towarzyszy Kasima, chciał dokonać rabunku przedmiotów zdobiących grobowiec świętego. Nie udało mu się to co prawda, jednak dialog zawarty w *Historii* ukazuje czym dla przedstawicieli władz było prawo własności, o ile własność ta należała do chrześcijan: *w klasztorze znajdowała się skrzynia z drewna tekowego, wyłożonego kością słoniową, dopasowaną do półki, na której znajdowało się ciało świętego Sinutiusza. Ta skrzynia została przygotowana na dary wotywnie, dla wygody tych, którzy chcieli złożyć dary, znajdowały się tam również książki, a było to dzieło świetnie wykonane, zachwycające i piękne. Więc Rajan, który podróżował razem z Al-Kasimem, podziwiał to i zażyczył sobie zabrać. [...] powiedzieli do tego mężczyzny: Nie możesz tego zabrać, ponieważ zakazane jest by to ruszać. Jednak ten odpowiedział: Muszę to zabrać albo jako okup albo jako prezent*⁷³. Za wspomnianego wyżej namiestnika doszło również do splądrowania

⁷¹ HPA 3, s. 81-82.

⁷² W okresie podbojów Berberowie nie byli nastawieni pokojowo wobec muzułmanów, czego dowodzą zarówno dzieje Kahiny (zob.: M. Talbi, *Un nouveau fragment de l'histoire de l'Occident musulman (62-196/682-812): l'épopée d'al Kahina*, „Cahiers de Tunisie” 1971, t. 19, s. 19-52; legenda przywódczyni wpłynęła również w istotny sposób na proces formowania się tożsamości Berberów: A. Hannoum, *Colonial Histories, Post-Colonial Memories: The Legend of the Dihyā, a North African Heroine*, Santa Barbara 2001, s. 1-28), jak powstanie berberyjskie w latach 739-743 (H. Monès, *The Conquest of North Africa and Berber resistance*, [w:] *General History of Africa III. Africa from the Seventh to the Eleventh Century*, ed. M. Elfasi, I. Hrbek, Oxford 1995, s. 224-245; Kh.Y. Blankinship, *The End of the Jihad State: The Reign of Hisham Ibn ‘Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, New York 1994; A.W. Dhannun Taha, *The Muslim conquest and settlement of North Africa and Spain*, London 1989, s. 198n).

⁷³ HPA 3, s. 96-97.

klasztoru Marii Panny, znajdującego się pod Tinnis. Dokonał tego zarządca pałacu Kasima Abu Dżarrah wraz ze swoimi braćmi. Oprócz zwykłego proceduru rozbójniczego doszło również do pobicia mnichów, a także sprofanowania krzyża znajdującego się w celi igumena klasztoru, Epichama⁷⁴.

Tekst *Historii* nie pozostawia wątpliwości co do kondycji finansowej ówczesnego Kościoła koptyjskiego. Szczególnie mocno podkreślono ten fakt w opisie prześladowań związanych z działalnością popieranego przez Abbasydów uzurpatora do tronu aleksandryjskiego Piotra, konkurenta patriarchy Mennasa, z którego inicjatywy narzucono hierarchom koptyjskim kolejne kontrybucje: *z powodu ciągłych nieszczęść, które dotyczyły ojców przed Abba Mennasem, żadne z naczyń kościelnych nie pozostało w ich posiadaniu, ponieważ wrogowie, którzy ich nienawidzili, rabowali Koptów raz za razem. A kiedy ten wspaniały ojciec został wyświęcony i postawiony na tronie, nic nie zostało przywrócone, tak że nie znaleziono w mieście Aleksandrii żadnego naczynia, z którego ludzie mogliby otrzymać komunię, oprócz szklanego kielicha i innych, z drewna*⁷⁵. Najwyższe natężenie rabunków miało jednak miejsce w konsekwencji wojny domowej w kalifacie, która wybuchła po śmierci Haruna ar-Raszyda pomiędzy jego synami Al-Aminem i Al-Ma'munem. Zgodnie z przekazem koptyjskiego kronikarza w wyniku konfliktu w Egipcie nastąpiło znaczne rozprężenie, skutkujące serią lokalnych waśni. Najbardziej poszkodowanymi okazali się chrześcijanie, podlegający stałemu wyzyskowi ze strony zwalczających się partii i plemion⁷⁶. Problem ten nie ominął również Aleksandrii, gdzie doszło do mordowania chrześcijan oraz palenia należących do nich budynków, włącznie z jednym z kościołów⁷⁷. Sytuacja stała się na tyle groźna, że ówczesny patriarcha Marek postanowił opuścić miasto⁷⁸. Zamieszki rozlały się na inne części Egiptu, w tym ośrodki klasztorne w Wadi Habib: *Arabowie splądrowali je, wzięli mnichów do*

⁷⁴ HPA 3, s. 102: *A zarządca pałacu miał dwóch braci, których przyprowadził do klasztoru, wszedł z nimi do kościoła i pobili mocno mnichów, splądrowali kościół i zabrali wszystko z klasztoru, czy to rzeczy, prowiant, czy meble. Kolejny raz historia opisana w kronice ma na celu pouczenie o zaletach płynących z prawdziwie chrześcijańskiego życia. Po profanacji brat Abu Dżaraha zostaje ukarany podobnie jak to stało się z Ariuszem, sam zaś zarządca pałacu odnajduje Epichama, którego sprowadził z powrotem do kościoła, błagając go z szacunkiem i honorem, i przywrócił mu wszystko, co wcześniej zostało zabrane; HPA 3, s. 103.*

⁷⁵ HPA 4, s. 373.

⁷⁶ HPA 4, s. 428.

⁷⁷ HPA 4, s. 431-432.

⁷⁸ HPA 4, s. 433-434.

*niewoli, zburzyli kościoły i cele*⁷⁹. Autor *Historii* wielokrotnie podkreślał skalę zniszczeń dokonanych podczas wojny domowej: *barbarzyńcy obrabowali ich ze wszystkich dóbr, zniszczyli kościoły i spalili cele*⁸⁰. Do usankcjonowanego rabunku dochodziło również podczas panowania ‘Abd al-‘Aziza al-Dżarawiego⁸¹, w okresie pontyfikatu Jakuba⁸². Jak stwierdza koptyjski kronikarz, mużulmański dowódca nie ustawał w procederze przywłaszczania sobie majątków tych, których rozkazał wcześniej zabić⁸³.

Spotykamy się również z inną formą prześladowań incydentalnych, które polegały na wykorzystaniu chrześcijan do darmowych robót w prywatnym interesie. W ten sposób postąpił ‘Ubajda Allah, zarządzający Egiptem w czasach Hiszama. Oprócz realizacji projektów budowlanych w nowej stolicy Egiptu, Al-Fustat, namiestnik zlecił robotnikom wykonanie darmowych prac podczas

⁷⁹ HPA 4, s. 438. Inny opis tych samych wydarzeń znajduje się w: HPA 4, s. 440-441: *przed zgonem świętego Abby Marka, święta pustynia Wadi Habib popadła w ruinę [...], ponieważ oni wycierpieli z rąk niegodziwych Arabów, wzięli ich w niewolę, wypędzili naszych świętych ojców, którzy tam mieszkali a wielu zabili i spalili kościoły oraz manszuby, to znaczy, cele. W wyniku tej rzezi mnisi zostali rozproszeni pomiędzy miastami, wioskami i klasztorami, w różnych prowincjach Egiptu [...].*

⁸⁰ HPA 4, s. 453.

⁸¹ Jeżeli był to ‘Abd al-Aziz ibn al-Wazir al-Dżarawi, to do sytuacji tej dojść musiało na początku pontyfikatu Jakuba, w drugiej połowie 819 lub pierwszej połowie 820 r., później bowiem schedę po ojcu przejął Ali ibn ‘Abd al-Aziz al-Dżarawi, który sprawował władzę nad północną częścią prowincji, w Dolnym Egipcie, walcząc z wybranym na namiestnika Abu Nasrem Muhammadem ibn al-Sarim (synem Al-Sariego ibn al-Hakama, namiestnika w latach 816 i 817-820, który toczył walki z ‘Abd al-Azizem) o panowanie nad Egiptem. Pomiędzy wojskami klanów Sari i al-Dżarawi doszło do co najmniej dwóch bitew, pod Szatnuf i Damanhur, zakończonych zwycięstwem tych drugich; zob. m.in.: H. Kennedy, *Egypt as a province*, s. 80-82. W kontekście podobnych konfliktów lokalnych w okresie abbasydzkim por. też: idem, *Central Government and Provincial Elites in the Early <Abbasid Caliphate*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 1981, t. 44, nr 1, s. 26-38.

⁸² Jakub był mnichem klasztoru św. Makarego, któremu udało się uchronić przed śmiercią podczas plądrowania Sketis przez Beduinów około roku 815-816. Wkrótce wrócił z Górnego Egiptu i rozpoczął odbudowę klasztorów. Tron patriarszy zajmował pomiędzy 819 a 830 r., w dobie dość dużego chaosu i walk pomiędzy mużulmańskimi frakcjami w Egipcie, z tej przyczyny stracił na znaczeniu ruch pielgrzymkowy do sanktuarium św. Menasa, jedno z najważniejszych źródeł dochodu dla patriarchatu. Fakt uśmierzenia buntów i uspokojenia sytuacji przez ‘Abd Allaha ibn Tahira nie zmienił wiele w położeniu samych Koptów, szczególnie duchowieństwa, które zostało obciążone dodatkowymi obciążeniami podatkowymi, por. M.N. Swanson, *The Coptic Papacy*, s. 33.

⁸³ HPA 4, s. 455.

budowy jego własnej rezydencji prywatnej w Gizie. W opisie wspomniano, iż robotnicy zaczęli umierać ze względu na narzucone przez urzędnika ciężkie warunki pracy. Obok ówczesnego podniesienia podatków, postępowanie ‘Ubajdy Allaha wobec robotników miało być według kronikarza jednym z głównych powodów wybuchu powstania koptyjskiego przeciwko muzułmanom w Dolnym Egipcie w latach czterdziestych⁸⁴. Zgodnie z *Historią* na początku panowania Abbasydów do prac przymusowych w porcie skierowani zostali hierarchowie koptyjscy, z samym patriarchą Mennasem na czele, co było formą kary za odmowę przekazania datków na rozwój muzułmańskiej floty. Hierarchowie mieli pracować przez rok⁸⁵. Warto jednak podkreślić, że inicjatorem tych prześladowań nie był ówczesny gubernator Egiptu, Ibn ‘Abd ar-Rahman, ale uzurpator na tronie patriarchy Aleksandrii, Piotr, popierany przez Abbasydów⁸⁶. Do wykorzystania darmowej pracy chrześcijan przy obsłudze muzułmańskiej floty doszło również w czasach kalifa al-Muttawakila⁸⁷. Warto dodać, że praca przymusowa była jednym z powodów buntu chrześcijańskich Baszmuritów w latach trzydziestych IX w.: *zostali przywiązani do młynów i bici, aby pracowali przy młynach jak bydło. A ich prześladowcą był człowiek imieniem Ghais. Tak po długich i męczących dniach śmierć położyła kres ich cierpieniom*⁸⁸.

Do szczególnego incydentu doszło również podczas wojny domowej pomiędzy Umajjadami i Abbasydami. Kronikarz opisał okoliczności zdobycia jednego z żeńskich konwentów przez wojska Marwana II, wspominając o uwięzionych mniszkach, spośród których jedna, odznaczająca się urodą dobrowolnie poniosła śmierć męczeńską⁸⁹. Moralizatorski ton opowieści nie ulega wątpliwości. Niestety trudno odpowiedzieć na pytanie, czy za tą przypowieścią kryły się rzeczywiste doświadczenia, czy mogło dochodzić do gwałtów na mniszkach. W *Historii* potwierdzono natomiast w innym miejscu, że tego typu incydenty wobec kobiet były nader częstą praktyką w ostatnim stadium wojny domowej pomiędzy Umajjadami a Abbasydami: *Marwan, po tych problemach, które sprowadzał na każde miejsce, nakazał swoim zwolennikom zabijać, więzić i plądrować, a oni posłuchali go. I wysłał [wojska] do Górnego Egiptu, zabił wszystkich tamtejszych chrześcijan, wozdem zaś tego przedsięwzięcia był człowiek*

⁸⁴ HPA 3, s. 76.

⁸⁵ HPA 4, s. 374-375.

⁸⁶ HPA 4, s. 374.

⁸⁷ HPE II, s. 13-14.

⁸⁸ HPA 4, s. 487.

⁸⁹ HPA 3, s. 163-164.

imieniem Marwan, syn 'Abd al-'Aziza, założyciela Hulwanu [czyli jeden z Umajjadów – B.C.]. I spustoszyli kraj od Memfis po miasto Teodozję. Pan zapragnął odcisnąć na nich zemstę, gdyż nie mógł ich znosić dłużej po zbrodniach, które popełnili, demoralizując i gwałcąc kobiety, bezczeszcząc wiele dziewic⁹⁰. Podczas tej wojny doszło również do aktów wrogości ze strony pozytywnie przedstawionych w tym fragmencie kroniki wojsk abbasydzkich, które zniszczyły kościół męczennika Apatera⁹¹. Fakt ten jednak nie zmienił w ogóle nastawienia autora tej części *Historii*, który przedstawił Abbasydów jako wyzwolicieli spod jarzma prześladowających wyznawców Chrystusa Umajjadów.

* * *

Za jedno z najbardziej wiarygodnych źródeł koptyjskich dotyczących rzeczywistych prześladowań chrześcijan w okresie wczesnoarabskim należy uznać zbiór homilii skomponowanych w celu uczczenia męczenników kościoła monofizyckiego w Egipcie. Spisywane w językach greckim i koptyjskim, następnie przetłumaczone na arabski, zostały na początku XIV w. zebrane i umieszczone w oficjalnych kalendarzach liturgicznych Kościoła koptyjskiego, występując pod wspólną nazwą *Synaksarionu Koptyjsko-Arabskiego*⁹². Listę nowych męczenników uzupełniano na bieżąco, pomimo to w okresie od przełomu VII/VIII w. aż do XIX zanotowano jedynie kilka przypadków śmierci męczeńskiej, w tym w czasach wczesnoislamskich jedynie dwa, spośród których tylko jeden dotyczył Kopta, mnicha imieniem Menas, zamordowanego za przyznawanie boskości Jezusowi Chrystusowi⁹³. Być może nie wszystkie incydenty zostały odnotowane, jednak trudno przypuszczać by Koptowie celowo ukrywali takie świadectwa. Według części badaczy jest to dowód na niewielki zakres fizycznych prześladowań ze strony muzułmanów⁹⁴.

Należy przyznać, że co prawda w *Historii* nie wspomina się z imienia zbyt wielu osób, które doświadczyły śmierci za wiarę, jednocześnie jednak tekst

⁹⁰ HPA 3, s. 181.

⁹¹ HPA 3, s. 182.

⁹² R.G. Coquin, *Quelle est la elate possible de la recension de Basse-Egypte du synaxaire des coptes*, Leuven-Paris 1995, s. 75-84. Zob. również: D.L. O'Leary, *The Saints of Egypt*, London 1937, s. 60-286. H. Delehaye, *Les martyrs d'Egypte*, „Analecta Bollandiana” 1922, t. 40, s. 5-154, 299-364 (opublikowane również oddzielnie: idem, *Les martyrs d'Egypte*, Brussels, 1923).

⁹³ R.G. Hoyland, *Seeing Islam as Others saw it. A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, Princeton-New Jersey 1997, s. 368-369.

⁹⁴ Ibidem, s. 367-368.

pełen jest wzmianek na temat męczeństwa dużych grup chrześcijan. Powstaje pytanie, skąd ta różnica. Jedyłą możliwością wyjaśnienia tego problemu jest uświadomienie sobie różnicy celów, jakim służyły księgi liturgiczne i narracja *Historii*. Pierwsze były potwierdzeniem woli monofizyckich hierarchów, tym samym świętości wzmiankowanych osób, za co biskupi odpowiadali przecież przed Bogiem. Dzieje patriarchów to także owoc pracy osób duchownych, jednakże niewymagający aprobaty ze strony najwyższych kapłanów koptyjskich, co stwarzało większe pole do odautorskich interpretacji pewnych faktów. Dlatego też nie można niestety wykluczyć, że przynajmniej część z przedstawionych powyżej przykładów prześladowań, zwłaszcza indywidualnych, mogła w ogóle nie mieć miejsca, będąc raczej uzupełniającym elementem tworzonej w danym momencie narracji, służącej do przedstawienia pozytywnego wizerunku Kościoła koptyjskiego, jako ostoji ortodoksji i najwierniejszych dzieci Kościoła, gotowych za swoją wiarę ponieść najwyższą ofiarę, życia. Szczególnie widać to we fragmentach, gdzie informacje na temat prześladowań bywają instrumentalnie wykorzystywane do ukazania wyższości monofizytów nad chalcedonitami.

Bibliografia

Źródła

History of the Patriarchs of the Egyptian Church, Known as the History of the Holy Church of Sawirus ibn al-Mukaffac, Bishop of al-Asmunin. Textes et Documents II, eds and trans. Y. Abd al-Masih, O.H.E. Burmester, A.S. Atiya, A. Khater, Cairo 1943.

John III of Samannud, Patriarch of Alexandria, *Theodore's Questions*, ed. and trans. A. van Lantschoot, [w:] „*Questions de Théodore*”: *Texte sahidique, recensions arabes et éthiopienne*, Studi e Testi 192, Vatican 1957.

Severus of Al'Ashmunein (Hermopolis), *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria, part III: AgathonMichael I (766 AD)*, transl. and ed. B. Evetts, „*Patrologia Orientalis*” 1910, t. 5.

Severus of Al'Ashmunein (Hermopolis), *History of the Patriarchs of the Coptic church of Alexandria. Part IV: Mennas I – Joseph (849 AD)*, trans. and ed. B. Evetts, „*Patrologia Orientalis*” 1915, t. 10.

Qadasat albaba Qizman althaani albaba abraabie walkhamsun, https://st-takla.org/Saints/Coptic-Orthodox-Saints-Biography/Coptic-Saints-Story_1391.html [dostęp: 15.05.2023 r.]

Opracowania

Becker C.H., 'Abd Allāh b. 'Abd al-Malik, [w:] *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, ed. P. Bearman et al., http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0037 [dostęp: 15.05.2023 r.].

Blankinship Kh.Y., *The End of the Jihad State: The Reign of Hisham Ibn 'Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, New York 1994.

Borrut A., 'Abdallāh b. 'Abd al-Malik b. Marwān, [w:] *Encyclopaedia of Islam, Three*, ed. K. Fleet et al., http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_24680 [dostęp: 15.05.2023 r.].

Bosworth C.E., *Afšīn*, [w:] *Encyclopædia Iranica*, I/6, s. 589-591; <http://www.iranicaonline.org/articles/afsin-princely-title> [dostęp: 15.05.2023 r.].

Bosworth C.E., *Qurra b. Sharik*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, ed. P. Bearman et al., http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_4548 [dostęp: 15.05.2023 r.].

Canard M., *Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende*, „Journal Asiatique” 1926, t. 208.

Cecota B., *In hoc signo vinces – przejęcie władzy przez Abbasydów w średniowiecznej historiografii koptyjskiej*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2022, t. 23, z. 4.

Coquin R.G., *Quelle est la elate possible de la recension de Basse-Egypte du synaxaire des coptes*, Leuven-Paris 1995.

Delehaye H., *Les martyrs d'Égypte*, „Analecta Bollandiana” 1922, t. 40.

Dhannun Taha A.W., *The Muslim conquest and settlement of North Africa and Spain*, London 1989.

Feder F., *The Bashmurite Revolts in the Delta and the „Bashmuric Dialect”*, [w:] *Christianity and Monasticism in Northern Egypt. Beni Suef, Giza, Cairo and the Nile Delta*, ed. G. Gabra, H.N. Takla, Cairo 2017.

Gabra G., *The Revolts of the Bashmuric Copts in the Eighth and Ninth Centuries*, [w:] *Die koptische Kirche in den ersten drei islamischen Jahrhunderten*, ed. W. Beltz, Halle-Wittenberg 2003.

Hannoum A., *Colonial Histories, Post-Colonial Memories: The Legend of the Dihyā, a North African Heroine*, Santa Barbara 2001.

Heijer den J., *Mawhub ibn Mansur ibn Mufarrig et l'historiographie copto-arabe. Étude sur la composition de l'Histoire des Patriarches d'Alexandrie*, Leuven 1989.

Hoyland R.G., *Seeing Islam as Others saw it. A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, Princeton-New Jersey 1997.

Kennedy H., *Central Government and Provincial Élites in the Early <Abbāsīd Caliphate*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 1981, Vol. 44, No. 1.

Kennedy H., *Egypt as a province in the Islamic caliphate 641-868*, [w:] *The Cambridge History of Egypt. Vol. 1: Islamic Egypt 640-1517*, ed. C.F. Petry, Cambridge 1998.

Kiss Z., *Menas i Afrodyta. „Dewocjonalia” z sanktuarium świętego Menasa*, „Vox Patrum” 2015, t. 35.

Kościelniak K., *Grecy i Arabowie Historia Kościoła melkickiego (katolickiego) na ziemiach zdobytych przez muzułmanów (634-1516)*, Kraków 2004.

Kościuk J., *Wczesnośredniowieczna osada w Abû Minâ*, Wrocław 2009.

Kubiak W., „*Abd al-ʿAziz ibn Marwan and the early Islamic building activity and urbanism in Egypt*”, „*Africana Bulletin*” 1994, t. 42.

Lilie R.-J., Ludwig C., Pratsch T., Zielke B., „*Abdallāh ibn ʿAbd al-Malik (# 14)*”, [w:] *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit: 1. Abteilung (641–867), Band 1: Aaron (# 1) – Georgios (# 2182)*, Berlin-Boston 1999.

Mabra J., *Princely Authority in the Early Marwānid State. The Life of ʿAbd al-ʿAziz ibn Marwān*, Piscataway 2017.

MacCoull L.S.B., *The Paschal Letter of Alexander II, Patriarch of Alexandria: A Greek Defense of Coptic Theology under Arab Rule*, „*Dumbarton Oaks Papers*” 1990, t. 44.

Monès H., *The Conquest of North Africa and Berber resistance*, [w:] *General History of Africa III. Africa from the Seventh to the Eleventh Century*, ed. M. Elfasi, I. Hrbek, Oxford 1995.

Morimoto K., *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period*, Dohosha 1981.

Ohta K., *The Coptic Church and Coptic Communities in the Reign of al-Maʿmun. A Study of the Social Context of the Bashmuric Revolt*, „*Annals of the Japan Association for Middle East Studies*” 2004, t. 19.2.

O’Leary D.L., *The Saints of Egypt*, London 1937.

Piowarczyk P., *Cuda św. Menasa według rękopisu IFAO copte inv. 315-3221 (Coptic Literary Manuscript ID 1770; Clavis Coptica 398)*, „*Vox Patrum*” 2021, t. 79.

Piowarczyk P., *Greckie i koptyjskie Męczeństwo św. Menasa. Wstęp i przekład z komentarzem*, „*Śląski Studia Historyczno-Teologiczne*” 2018, t. 51/2.

Różycka-Klejnowska J., Różycki-Klejnowski D., *Jezus i jego przyjaciel Menas. Specyfika ikon koptyjskich*, [w:] J. Różycka-Klejnowska, D. Różycki-Klejnowski, *Sudium ikony*, Zabrze 2011, s. 396-401.

Swanson M.N., *The Coptic Papacy in Islamic Egypt (641-1517)*, Cairo-New York 2010.

Szkiładź P., *Ampułki pielgrzymie jako „pamiątki” z miejsc świętych*, „*Rocznik Teologii Katolickiej*” 2018, t. XVII/3.

Talbi M., *Un nouveau fragment de l’histoire de l’Occident musulman (62-196/682-812): l’épopée d’al Kabina*, „*Cahiers de Tunisie*” 1971, t. 19.

Tillier M., *L’invention du cadi. La justice des musulmans, des juifs et des chrétiens aux premiers siècles de l’Islam*, Bibliothèque historique des pays d’Islam 10, Paris 2017.

Wissa M., *The Last Revolt of Bashmur (831 A.D.) in Coptic and Syriac Historiography*, [w:] *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone. Aspects of mobility between Africa, Asia and Europe 300-1500*, ed. J. Preiser-Kapeller, L. Reinhardt, Y. Stouraitis, Leiden 2020.

Wissa M., *Yusab of Alexandria, Dionysius of Tel-Mahre, Al-Ma'mun of Baghdad, the Bashmurites and the Narrative of the Last Rebellion in 'Abbasid Egypt: Re-considering Coptic and Syriac Historiography*, [w:] *Coptic Society. Literature and Religion from the Late Antiquity to Modern Times. Proceedings of the Tenth International Congress of Coptic Studies. Rome, September 17th-22nd 2012*, Louvain 2016.